1. Dějiny výkladu Písma svatého

Bible je Boží slovo vyjádřené lidskými slovy, které je adresované lidem k jejich spáse: „Slyš Izraeli!" (Dt 6,4); „Chápete, co jsem vám učinil?" (Jan 13,12). Slyšení a chápání tvoří odpověď člověka na Boží slovo. Interpretace je dlouhým a obtížným itinerářem, který zcela zaneprázdňuje interpreta: „Což nám srdce nehořelo, když s námi na cestě mluvil a otvíral nám Písma?" (Lk 24,32). Chápat znamená vycházet ze sebe k textu a k sobě se zase od něho vracet; jedná se o spolupráci – zápas mezi čtenářem a autorem, který zavazuje interpreta k poslušnému naslouchání.

Nyní se pokusíme v krátkosti popsat historii výkladu Božího slova, která nám pomůže lépe pochopit způsoby interpretace Písma v průběhu staletí.

1.1. Židovská exegeze

Starý zákon

Pokud se týká SZ, Izrael nikdy nepřestal, pod osvícením nových zásahů Božích do dějin spásy, znovu a znovu vykládat – interpretovat svoji historii a Písmo svaté. Například: Historie patriarchů a Mojžíše, která pochází z 10. století před Kr. a je tradičně označována jako *Jahvistický pramen* (J), je převzatá a znovu převypravěná *Kněžským kodexem* [*Priesterkodex*] (P) v 6. století před Kr. „Deuteronomický kodex" (Dt 12-26) je z velké části aktualizovaná reinterpretace „Kodexu úmluvy" z *Elohistického pramene* (Ex 20,22-23,3). Kniha Sirachovcova často reflektuje stará biblická témata: Sir 3,1-16 je komentářem k 4. přikázání; Sir 15,14-20 je komentářem k Gn 3 a Sir 17,1-12 je komentářem k Gn 1. Prorocká literatura snad nejvíce oplývá interpretací původních výroků (*oraculum*). K tomuto účelu používá některé techniky jako je glosa (srov. Iz 7,20), střih v textu (srov. Iz 8,1-8) a dodatek, který vysvětluje a používá výroky k novým situacím (srov. Iz 11,10-16).

Alegorický výklad (vliv helénismu)

Filón Alexandrijský (20 př. Kr. – 45 po Kr.) aplikuje alegorickou metodu na Tóru (podobným způsobem jako byla aplikována na staré řecké eposy) – snaha přiblížit řeckým vzdělancům biblickou moudrost (příběhy patriarchů – putování duše, hledání Boha).

Rabínský výklad

Židé si byli vědomi, že Písmo se mělo stát normou, podle které se má žít, a tak si všimli potřeby „oficiální" interpretace Písma. Zrodil se tak *midraš* (מדרש) „hledání, pátrání" (od *dáraš* [דרש] = hledat), který se rozvinul ve dvou směrech: *Halacha* (הלכה) „cesta" (od *hálach* [הלך] = kráčet) vysvětlovala především v Písmu legislativní části, aby z nich vyvodila pravidla, podle kterých se má řídit morální, legislativní a kultovní jednání jedince. A*ggada* (אגדה = „vyprávění") vysvětlovala především historické a prorocké části Písma, používala při tom často legend a tak měla funkci posilovat víru a naději a vést věřící k modlitbě. Obojí typ výkladu se vyskytuje v Mišně a v Talmudu, i v jiných dílech (velké midráše jednotlivých knih Tóry). Midráš nehledá „původní smysl", avšak způsob, jak aktuálně aplikovat text Písma svatého.

Mišna (משנה) „opakování" (od שנה opakovat) výraz všeobecně používaný k označení židovského zákona ústně tradovaného. Je odlišná od *Mikra* (מקרא) označující zákon tradovaný skrze písemné dokumenty, které se učí čtením. Přesněji „Mišna" označuje sbírku ústních zákonů, které sestavil rabi Juhuda ha-Nasi (kolem r. 220 po Kr.). Je členěna do šesti *sedharim*.

Talmud (תלמוד) „studování, učení" sestavený komentář k Mišně, která se stála centrem židovského právního a morálního chápání. Talmud často označuje dvě sbírky materiálu: jedna pocházející z Palestiny a druhá ze starobylého Babylonu (dnešní Irák), které jsou sestaveny jako komentář k Mišně, která je připisována rabi Judovi, patriarchovi na počátku 3. stol. Protože se Babylonský Talmud stal důležitějším pro evropské židovství, výraz talmud se vztahuje právě k tomuto dokumentu. Tato sbírka nese název též *Gemara* (z hebrejského kořene גמר), což znamená „dovršení, doplnění". Talmud – sbírka traktátů Mišny opatřených komentářem a diskuzemi - Gemara.

Ještě jedna forma midrášské interpretace se objevuje v Qumránu, tzv. *pešer* (od פשר = interpretovat). Jedná se o komentář slovo po slově. Je to analogická aplikace textu na aktuální situaci. Vykládá některé texty (např. Dan 2; 4; 5; 7) jako skrytou předzvěst přítomných událostí, které se zdají být předehrou velké eschatologické krize.

Židovská exegeze ve středověku

Středověká židovská exegeze je charakteristická ať už literárním výkladem (tradice midráše; Raši ve Francii; Ibn Ezra ve Španělsku), tak i mysticko-alegorickým výkladem Písma svatého (*kabala* [קבלה] = „přijetí" původní ústní tradice; kniha „Zohar" (mystický komentář k Tóře); v kabale je důležitá tzv. *gematrie* [od גימטריה] (numerologie), tj. že čísla v textu mají v sobě skryté významy.

1.2. Křesťanská exegeze

Nový zákon

Ježíš je především pravým a definitivním exegetou Otce: „Boha nikdy nikdo neviděl; jednorozený Syn, který je v náručí Otcově, nám o něm řekl (*exegésato*) (Jan 1,18). Toto je novost interpretace Písma, která se uskutečňuje v osobě Ježíše. Evangelium nám to ukazuje: „Potom začal od Mojžíše a všech proroků a vykládal (*dierméneusen*) jim to, co se na něho vztahovalo ve všech částech Písma." (Lk 24,27). Ježíš nevykládá Písmo nějakou metodou snad ještě tehdy neznámou; On *zjevuje* smysl Písma, neboť Písmo svědčí o Něm (Jan 5,39), neboť Mojžíš psal o Něm (Jan 5,46), protože On „nepřišel zrušit Zákon a Proroky, nýbrž naplnit" (Mt 5,17). Proto může pouze On, Ježíš, říci: „Dokonáno jest." (Jan 19,30). Novost (Mk 1,27) a moc (Mk 1,22) Ježíšovy exegeze - učení je právě v tomto.

Ježíš je konec konců také synem své doby. Když mluví s Židy, používá jejich exegetické metody. V diskusi ohledně manželské rozluky vytváří novou *aggadu* na text Gn 2,24: „A proto co Bůh spojil, člověk nerozlučuj!" (Mt 19,6) a tak prohlašuje za ukončenou toleranci Mojžíšova zákona a rabínské tradice. Ve sporu o vzkříšení (srov. Mt 22,23-32) se odvolává na Ex 3,6: „Já jsem Bůh Abrahámův, Bůh Izákův a Bůh Jákobův" a používá způsob *aggadské* argumentace: „On přece není Bohem mrtvých, nýbrž živých". V diskusích se zákoníky se odvolává na způsob rabínské argumentace (srov. Jan 10,34-36).

Prvotní církev

Celá prvotní církev je ovládána událostí Krista, který se tak stává novým hermeneutickým principem. Chápat veškeré Písmo, znamená vidět v něm Krista, což nastalo po Jeho vzkříšení, když jim řekl: „To jsem měl na mysli, když jsem byl ještě s vámi a říkal vám, že se musí naplnit všechno, co je o mně psáno v zákoně Mojžíšově, v Prorocích a Žalmech." Tehdy jim otevřel mysl, aby rozuměli Písmu. (Lk 24,44-45). Exegeze apoštolů se pokouší definovat vztah mezi SZ a NZ pomocí technické terminologie: *typos* (τύπος) a *antitypos* (ἀντίτυπος). Pro apoštola Pavla a 1 Petr je SZ *typos*, z kterého Kristus a křesťané vytvářejí *antitypos* (ἀντίτυπος): viz 1 Kor 10,6-11: východ z Egypta – vykoupení; Řím 5,14: Adam - Kristus; 1 Petr 3,21: potopa - křest; v listu Židům je tajemství Krista označeno jako *typos*, jehož předobrazy [ἀντίτυπος] (Žid 9,24) a stíny [σκιά] (Žid 8,5; 10,1) představuje SZ. V Gal 4,24 se objevuje též alegorie: dvě smlouvy: otrocká a svobodná.

Období církevních otců

Prvním, kdo se zabýval hlouběji otázkou hermeneutiky, byl *Origenes*. Jeho významným počinem byla revize textu Starého zákona. Z jeho úsilí vznikla tzv. Hexapla („šesterka"), tedy text Starého zákona v šesti jazykových verzích: hebrejský text, řecký fonetický přepis hebrejského textu a řecké překlady: Septuaginta, Aquila, Theodotion a Symmachos. V exegezi zastával Origenes pod vlivem řecké filosofie a zvláště židovského myslitele Filóna Alexandrijského učení o třech smyslech. Každý text Písma má tři smysly (doslovný, duševní a duchovní), podobně jako jsou tři složky člověka (tělo, duše a duch); každý křesťan je vyzván, aby pronikl až k tomu třetímu, duchovnímu smyslu, který teprve dává život a odhaluje pravdu. Aby tohoto smyslu Origenes dosáhl (neboť tento smysl není odhalen všem, ale jen těm, kdo mají dar Ducha), používá velmi často alegorický výklad, kterým se velmi proslavil. S Origenem jsou spojeny počátky rozlišení smyslu Písma: *literní* (*historický*) *smysl* a *duchovní smysl*. Napětí mezi těmito dvěma druhy výkladu představují dvě školy v křesťanském Orientu: *Alexandrijská* (duchovní – alegorický) a *Antiochejská* (literní - doslovný výklad). Antiochejská škola (Diodor z Tarsu; Teodor z Mopsuestie; Efrém Syrský) dbá především na stanovení *literního* smyslu (*literní* – přesný smysl textů, který jim dali jejich autoři [někdy se též užívá

označení *literární* smysl]). Pevné stanovení literárního smyslu je předpokladem pro „teorii" (vize) – prorockou, kontemplativní interpretaci (teologický smysl – např. Gal 4,24). V Západní církvi nalezneme stejné napětí ve výkladu Písma. *Jeroným* je reprezentantem literárního výkladu, a na druhé straně *Ambrož* a *Hilarius* představitelé duchovního výkladu Písma. *Augustin*, jehož exegeze ovlivnila celý středověk, spojil oba dva tyto směry ve svých výkladech Písma. Podle Augustina poslední cíl poznání Písma svatého je „milovat Boha kvůli němu samému a bližního kvůli Bohu" (pokud text nevybízí k lásce, musí se interpretovat duchovně). Nejasná místa v Písmu svatém je nutno interpretovat jasnými (snaha o soulad), respektovat *regula fidei* (autorita Církve). Při teologické argumentaci vychází z literárního smyslu, ale v pastoraci používá i alegorický a duchovní. Písmo svaté má vždy literární smysl, skoro vždy duchovní.

Interpretace Písma ve středověku

Monumentální dílo H. DE LUBAC, *Exégèse médiévale: Les quatre sens de l'Écriture*, I-IV, Paris: Aubier, 1959-1964 je zřejmě nejlepším dostupným dílem, které popisuje středověký výklad Písma svatého. „Literární a duchovní smysl" Písma svatého, který byl používán církevními Otci, byl středověkou exegezí přebrán a rozdělen do čtyřčlenného schématu: *historie, alegorie, tropologie, anagogie.* Jedno středověké distichon shrnuje význam čtyř smyslů:

Littera gesta docet, quid credas allegoria,
Moralis quid agas, quo tendas anagogia.

Tzn.: „Literární smysl učí, co se stalo, alegorický, v co věřit, morální, jak jednat, a anagogický, kam směřovat." (*Katechismus katolické církve*, Praha: Zvon, 1995, § 115). Ve všeobecném kontextu Písma interpret vidí především *historii*: sérii zásahů Božích do dějin spásy. Ale tato historie skrývá *tajemství Krista* (*duchovní smysl* - církevních Otců), které má různé úrovně: co se týká historické skutečnosti Krista a jeho církve, tvoří čistou a jednoduchou *alegorii*; to, co přináší učení o vedení křesťanského života, tvoří *tropologii*; a to, co je spojeno se skutečností nebe a eschatologie, tj. co je předmětem naší naděje, tvoří *anagogii*. V mnišské teologii se objevuje duchovní výklad Písma svatého tzv. *Lectio divina*, který měl především za úkol prohlubovat víru.

Jednotlivé kroky tzv. *Lectio divina*:
1) vzývat Ducha svatého;
2) číst Boží slovo – *lectio*;
3) rozjímat Boží slovo – *meditatio*;
4) modlit se Božím slovem – *oratio*;
5) nazírat Boží slovo – *contemplatio*;
6) jednat podle Božího slova – *actio*.

Ve 13. století vedle *Lectio Monastica* se objevuje *Lectio scholastica*, která je zaměřena na *Questiones* vzniklé z četby a výkladu *Sacra Pagina*. Takováto četba Písma spočívala v následujících krocích. Teolog vykonal tzv. *lectio cursiva* a pak uspořádával do teologických sum (*Summae*) otázky (*quaestiones*), které vyvstaly při četbě (*lectio*). Jeho úkolem bylo též hledat spolehlivost (*auctoritas*), která by posílila výklad, ke kterému dospěl. Z tohoto vznikl nový problém smyslů Písma a hodnocení literárního smyslu (*sensus litteralis*), který najdeme například u Tomáše Akvinského. Podle něj „všechny smysly (Písma svatého) mají svůj základ ve smyslu literárním" (*Summa theologiae*, I,1,10: A tak nenastává žádná spletitost ve svatém Písmu, neboť všechny smysly mají základ v jednom, totiž ve slovním, z něhož jediného lze vést důkaz, ne však z toho, co je řečeno alegoricky… Ale tím se ze svatého Písma nic neztrácí, neboť duchovní smysl [*sensus spiritualis*] neobsahuje nic pro víru nutného, čemu by Písmo jinde neučilo zřejmě slovním smyslem [*sensus litteralis*].").

Období reformace a Tridentský koncil

Protestantská reformace se domáhala svého základu tvrzením *sola Scriptura*. Toto tvrzení avšak neznamenalo jen odmítnutí každého pravidla víry a vnější interpretace Písma, ale zahrnovalo možnost, že Písmo svaté samo od sebe

zjevovalo svůj význam. Písmo bylo tak nazýváno *samo od sebe jisté, snadné, zjevné: sui ipsius interpres, omnium probans, judicans et illuminans.* Sám Luther řekl, „Nemohu strpět, aby se vyžadovaly hranice nebo způsoby interpretace Písma, poněvadž Slovo Boží, které učí veškeré svobodě, nemůže být zlé." Z tohoto důvodu Tridentský koncil viděl potřebu odporovat reformaci s jiným hermeneutickým principem a předložil věřícím Církev a Tradici jako místo uchovávání a vývoje Božího Slova: „V oblasti víry a zvyků, které jsou součástí křesťanského učení, nikdo nesmí překrucovat Písmo svaté podle vlastního úsudku, proti smyslu, který určuje svatá matka Církev - jíž přísluší, aby posuzovala pravý smysl a výklad Svatých Písem, ani nesmí jít proti jednomyslnému souhlasu Otců" (srov. *EB* 62).

EB – Enchiridion biblicum: documenti della chiesa sulla Sacra Scrittura (edizione bilingue), a cura di Alfio Filippi ed Erminio Lora, traduzione di Stefano Bittasi e Luca Ravaglia, Bologna: Edizioni Dehoniane, 1994[2].

16. století však nebylo pouze stoletím reformace, ale bylo zároveň stoletím *renesance.* Autorita Bible vedle řeckých a římských klasiků se vrací zpět na scénu. Humanisté 16. století zahajují nový způsob přístupu k těmto starobylým textům. Aby v nich objevili živý starověk ve své původní svěžesti, věnují se výzkumu a publikacím rukopisů, důkladně studují starobylé orientální semitské jazyky společně s metodami literární analýzy a postupně tak tříbí historickou kritiku. Moderní textová, literární a historická kritika, které se bouřlivě objevují v 19. a 20. století, jsou „dcerami" renesance.

Moderní člověk již neotvírá Bibli se stejným postojem jako církevní Otcové nebo teologové středověku. Otázky, které si klade, nejsou již pouze všeobecné a otázky vzniklé z víry. Základní harmonie, která jednou existovala mezi učením víry pocházejícího z Bible a kulturou, již není. Moderní člověk si klade otázky, které pochází z myšlenkového světa, který existuje mimo realitu víry. Hermeneutická otázka tak dostává novou dimenzi.

Baruch Spinoza ve svém spisu *Tractatus theologico-politicus* (1670) předkládá racionalistická kriteria pro výklad Bible: Božskost Písma spočívá v tom, že učí ctnostem; veškerou znalost Písma je nutno hledat v něm samém; všeobecná zásada pro výklad Písma svatého – nepřisuzovat Písmu nic, co nevyplývá zcela jednoznačně z jeho dějin, ty pak se posuzují jen „přirozeným světlem", ne nadpřirozeným nebo vnější autoritou, ať je jakákoli. Stejné pozice zastával i anglický *deismus.* Od 17. století racionalistická filosofie a empirismus se stávají stále více dominantní. Kritický duch ovládá další staletí. Vznikají nové exegetické metody aplikované na Písmo svaté, jak katolíky tak protestanty (kritika pramenů, kritika literárních druhů, kritika redakce, kritika tradic).

Od I. vatikánského koncilu do encykliky „Spiritus Paraclitus"

I. vatikánský koncil ve své dogmatické konstituci *Dei Filius*, když mluví o interpretaci Písma svatého, se odvolává na Tridentský koncil a prohlašuje, že pouze církvi náleží soudit, který je pravý smysl a která je autentická interpretace Písma svatého (*EB* 78). V roce 1890 byla založena *École Biblique* (roku 1892 časopis *Revue Biblique*). Její zakladatel M.-J. Lagrange, O.P. usiloval uvést historicko-kritickou metodu do katolické exegeze. Encyklika *Providentissimus Deus* (1893) Lva XIII. přináší kritéria hermeneutiky: a) Bible se má interpretovat: „ve světle a v milosti téhož Ducha svatého, který ji inspiroval" (*EB* 89); b) „ve stejném směru, jaký uchovává Svatá matka církev" (*EB* 108); c) „ne proti jednomyslnému souhlasu Otců" (*EB* 108); d) „brát v úvahu analogii víry" (*EB* 109). Encyklika *Providentissmimus Deus* způsobila v katolické církvi v té době velký rozvoj studií Písma svatého. Svědky tohoto období rozmachu biblistiky byli F. von Hummelauer a M.-J. Lagrange. Dne 30. října 1902 papež Lev XIII zřídil apoštolským listem *Vigilantiae* „Papežskou biblickou komisi", která měla za cíl podpořit rozvoj biblických studií. Následující léta se nesla ve znamení *modernistické krize*, která byla jako jinovatka, jež pokryla toto jaro hermeneutiky. Iniciátorem modernistického hnutí byl katolický exegeta A. Loisy, který šel ve šlépějích kritiky liberálního protestantismu. To bylo odsouzeno dekretem *Lamentabili* z roku 1907 (*EB* 190-256) a encyklikou *Pascendi* z téhož roku (*EB* 257-282), které byly vyhlášené Piem X. Dekrety Biblické komise z let 1908-1915 byly ve znamení konzervatizmu. Encyklika *Spiritus Paraclitus* z roku 1920 upozorňuje exegety na neoprávněnost teorie literárních druhů. Pravý pokrok v katolické exegezi a biblické hermeneutice se objevuje teprve s encyklikou *Divino Afflante Spiritu* Pia XII. v roce 1943 a pak při druhém zasedání II. vatikánského koncilu.

Encyklika „Divino Afflante Spiritu" a instrukce „Sancta Mater Ecclesia"

Encyklika *Divino Afflante Spiritu* Pia XII. z 30. září 1943 otevřela nové období výzkumu v katolické biblistice. Druhá část encykliky představuje „ústavní listinu" biblické hermeneutiky:

> Prvním úkolem interpreta Bible je pochopit „literární smysl textu" a - vycházeje z něho - objevit celé teologické učení, které obsahuje. K tomuto musí znát orientální jazyky Bible (hebrejsky, aramejsky a řecky) a použít všechny zdroje filologie, archeologie a historie (*EB* 547-551).
>
> Interpret se bude snažit „objevit duchovní smysl, jen když se skutečně bude jevit, že Bůh jej do něho vložil", avšak bude opatrný, aby „nepředstavoval jako nefalšovaný smysl Písma jiné výtvarné hodnoty věcí" (*EB* 552-554)
>
> „Nejvyšší normou interpretace je poznat a stanovit, co má v úmyslu sdělit svatopisec..." (*EB* 557)
>
> V oblasti literární kritiky zvláštní pozornost má být věnována „literárním druhům": „To, co chtěli zaznamenat svými slovy svatopisci, není determinováno pouze gramatickými zásadami nebo filologií nebo vyvozením z kontextu; interpret se musí jakoby vrátit myslí do dávného období Orientu a s pomocí historie, archeologie, etnologie a dalších věd jasně rozlišit, které literární druhy chtěli svatopisci použít v té dávné době..." (*EB* 558-559)
>
> Exegeté jsou vyzýváni, „aby neztratili odvahu před mnohými nepřekonanými a nevyřešenými problémy" (*EB* 363); exegeté jsou svobodní „*v opravdové svobodě Božích dětí*", která udržuje věrně učení církve a přijímá je s vděčností jako Boží dar a využívá výsledků světských věd... (*EB* 565)

Nejdůležitějším dokumentem, který pak následoval, je bezesporu *Sancta Mater Ecclesia*, tj. „Instrukce o historické pravdivosti evangelií" z 21. dubna 1964, která není pouze citována, ale přímo shrnuta v čl. 19 *Dei Verbum*. Text se odvolává na *Divino Afflante Spiritu*, kde je vyjádřeno základní pravidlo hermeneutiky; je to poprvé, co oficiální církevní dokument mluví o „historické metodě forem" (FC 91-92). Dogmatická konstituce *Dei Verbum* II. vatikánského koncilu pak shrnuje katolické učení o současné hermeneutice (*DV* 12):

> Vykladač Písma svatého, chce-li proniknout to, co Bůh nám chtěl sdělit, musí pozorně zkoumat, co svatopisci vskutku zamýšleli vyjádřit a co Bůh chtěl jejich slovy vyjevit. K zjištění úmyslu svatopisců je třeba přihlížet mezi jiným i k *literárním druhům*. Neboť pravda je jinak podána a vyjádřena v textech v různém stupni dějepisných, jinak v prorockých, jinak v básnických a jiných druzích vyjadřování. Je tedy třeba, aby vykladatel zkoumal smysl, který svatopisec v daných okolnostech podle podmínek své doby a své kultury zamýšlel vyjádřit a skutečně vyjádřil literárními druhy, které byly tenkrát v užívání. K správnému porozumění toho, co posvátný autor chtěl písemně vypovídat, je třeba pozorně přihlížet jak k obvyklým způsobům cítění, mluvení a vypravování běžným v době svatopiscově, tak i ke způsobům, kterých se v tom věku používalo ve vzájemném styku mezi lidmi.
> Písmo svaté se má číst a vykládat s pomocí téhož Ducha, z jehož popudu bylo napsáno. Proto je k správnému vystižení smyslu posvátných textů stejně tak třeba bedlivě přihlížet k obsahu a jednotě celého Písma se zřetelem k živému Podání celé církve a k analogii víry. Je úkolem exegetů přispívat podle těchto pravidel k hlubšímu porozumění a výkladu smyslu Písma svatého, aby takřka na základě předběžného studia uzrál úsudek církve. Všechno totiž, co se týká výkladu Písma, je nakonec podřízeno úsudku církve, která má od Boha pověření a poslání uchovávat a vykládat slovo Boží.(*EB* 688-690)

Nejnovějším dokumentem zabývajícím se otázkou výkladu Písma svatého je dokument Papežské biblické komise (PBK) z 15. dubna 1993 *L'interprétation de la Bible dans l'Église* (*Výklad bible v církvi*), který předkládá metody a přístupy katolického výkladu Písma svatého, projednává hermeneutické otázky a popisuje základní charakteristické dimenze katolického výkladu v životě církve. Dne 24. května 2001 pak PBK vydala dokument *Židovský národ a jeho svatá Písma v křesťanské Bibli*, který vypovídá o vztazích, jenž stanoví křesťanská Bible mezi křesťany a židovským národem. Poslední dokument PBK (z 11. května 2008) nese název *Bible a morálka. Biblické kořeny křesťanského jednání.*